

Xankisi MƏMMƏDOV

Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: kankishimamedov_53@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.49>

ZƏRBI-MƏSƏLLƏRİN GÖRÜNƏYƏN ÜZÜ

Xülasə

Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri haqqında nəşr olunan kitab və məqalələri də nəzərə alsaq, türk folklorunun heç bir mövzusu barədə atalar sözləri və məsəllər haqqında yazılmış əsərlər qədər yazılar yazılmayıb. Nəşr olunan “Atalar sözləri və məsəllər” kitablarında kifayət qədər zərbi-məsəllərə rast gəlinə də, ayrıca “məsəllər” nə ideya-kompozisiya və həcmi-ritmika (poetika) baxımından, nə sifət dilçilik baxımından, nə onların etnokülturoloji və etnopsixoloji aspektinin öyrənilməsi baxımından, nə onların fəlsəfi konseplər kimi öyrənilməsi baxımından sistemləşdirilib kitab halında çap olunmayıb. Bu məqalədə göstərilən aspektlər qamması geniş analiz olunmasa da, bəzi məqamlara aydınlıq gətirilib. Zərbi-məsəllər hər hansı bir hekayəylə bağlı olduğu üçün konkret misallarla məsələnin əsl mahiyyəti və kökü izah olunaraq onların görünməyən üzünü barədə söhbət açılıb. Məqalədə zərbi-məsəllərə dibinin daşları aydın görünən duru sulara dayaz baxılan kimi baxılmamış, əksinə məsələ müasir elmi yanaşmalarla tədqiq olunmuşdur. Beləliklə, dilimizin ən dərin semantik qatları, onun tarixi kökləri barədə xeyli faktorlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: folklor janrları, Azərbaycan folkloru, türk folkloru, “zərbi-məsəl”, “xalq məsəli”, “el məsəli”, “türkün məsəli”, semantik qatlar.

Mammadov KHANKISHI

THE INVISIBLE FACE OF SAYINGS

Summary

Considering the books and articles published on Azerbaijani proverbs and sayings, there are not so many works on proverbs and sayings written in Turkish folklore. In these published books there are a sufficient number of sayings. But the "sayings" are not separately systematized and not published in the form of a book, not from a purely linguistic point of view, not from the point of view of ideological composition and volumetric rhythm (poetics), not from the study of aspects of the ethnocultural and ethnopsychological point of view, not from the point of view of philosophical concepts. Although in this article these aspects of gamma are not analyzed extensively, some points are clarified. It is known that sayings are connected with some stories, therefore the essence and basis of the question was explained by specific examples on their invisible face. The article did not consider

sayings, as they consider clear waters, which is clearly visible in a shallow bottom. On the contrary, the problem is investigated by modern scientific approaches. Thus, the article reflects many factors about the deepest language and the deepest historical roots.

Key words: *folklore genres, Azerbaijani folklore, Turkish folklore, sayings, folk sayings, Turkish sayings, semantic layers.*

Ханкиши МАМЕДОВ

НЕВИДИМОЕ ЛИЦО ПОГОВОРОК

Резюме

Учитывая книги и статьи опубликованные об азербайджанских пословицах и поговорках, в турецком фольклоре не написано столько работ о пословицах и поговорках. В опубликованных этих книгах встречаются в достаточном количестве поговорки. Но "поговорки" отдельно не систематизированы и не опубликованы в виде книги, не с чисто лингвистической точки зрения, не с точки зрения идейной-композиции и объемной-ритмики (поэтики), не изучения аспектов этнокультурологической и этнопсихологической точки зрения, не изучения с точки зрения как философских концепций. Хотя в этой статье указанные аспекты гаммы не анализированы широко, но внесена ясность на некоторые моменты. Известно, что поговорки связаны с каким-либо историями, по этому сущность и основание вопроса объяснялось конкретными примерами на их невидимое лицо. В статье не рассматривались поговорки, как рассматривают чистые воды, которое в неглубоком дне явно видно всё. Наоборот, задача исследована современными научными подходами. Таким образом, в статье нашли свое отражение многие факторы о самых глубоких языка и в самых глубоких исторических корнях. фольклорные жанры,

Ключевые слова: *азербайджанский фольклор, турецкий фольклор, поговорки, народные поговорки, поговорки турка, семантические слои.*

Araşdırmalarımız göstərir ki, türk folklorunun heç bir janrı haqqında atalar sözləri barədə yazılmış əsərlər qədər "yayın yapılmamışdır". Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri haqqında nəşr olunan kitab və məqalələri də nəzərə alsaq, yəqin ki, bu sayı hesablamaq çətin olar. Lakin nəşr olunan "Atalar sözləri və məsəllər" kitabında kifayət qədər zərbi-məsəllərə rast gəlinsə də, ayrıca məsəllər nə ideya-kompozisiya, nə həcmi-ritmika (poetika) baxımından, nə sırf dilçilik baxımından, nə onların etnokülturoloji və etnopsixoloji aspektinin öyrənilməsi baxımından, nə onların fəlsəfi konsepsiyalar kimi öyrənilməsi baxımından sistemləşdirilib kitab halında çap olunmamışdır. Göstərilən aspektlər bu məqalədə geniş analiz olunmasada, bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Məsəllər bəzən "zərbül-məsəl", "türkün məsəli", "xalq məsəli", "el məsəli", "qızıl söz", "dilin gülüzarı" və s.

adlandırılır. Əslində "zərb-məsəl" - "zərbülməsəl"dir, "zərb" də, "məsəl" də hər ikisi ərəb sözləridir. "Zərb" - vurma, döymə, "məsəl" isə uyğun deməkdir. Başqa sözlə, zərb-məsəl "uyğun sözlə yerində vurmaq" anlamına gəlir.

Sual olunur ki, bəs niyə zərbi-məsəllər ayrıca toplanıb nəşr olunmayıb? Bunun səbəbu nədir? Bəlkə, atalar sözləri ilə müqayisədə məsəllərin sayı azdır? Bəlkə, səbəb onun həcminə, quruluşuna görədir? Bəlkə, heç bir fərq yoxdur? Yoxsa, başqa səbəblər var? Axı zərbi-məsəllərin öyrənilməsinin də atalar sözləri kimi xalqın (sosiiumun) mifoloji təfəkkürünün rekonstruksiya olunmasında əvəzsiz rolu vardır. Məlum olduğu kimi, atalar sözləri bitmiş bir fikri ifadə etdiyinə, fikir bitkinliyinə malik olduğuna görə (deyilən zaman birbaşa başa düşüldüyü halda), morfoloji material sayılan məsəllərdə fikir bitkin olmur, yarımçıq şəkildə bildirilir, müstəqil işləyə bilmir və cümlə daxilində müxtəlif dərəcələrdə qrammatik dəyişikliklərə uğrayaraq sintaktik əlaqələrdə iştirak edir. Odur ki, zərbi-məsəllər hər hansı bir hekayəylə bağlı olduğu üçün onların izahata və tamamlanmağa ehtiyacı vardır. Hər bir zərbi-məsəlin alt qatı, yəni görünməyən üzü var, aysberqin görünməyən üzü kimi. O görünməyən üzdə isə məsəlin əsl mahiyyəti və kökü dayanır. Əslində, zərbi-məsəl arxa qapısı olan seyfə bənzəyir, yəni ilk baxışdan o qapı görünür. Zərbi-məsəlin adını bilib, onun kökünü, yəni aysberqin o biri üzündə yer almış əsl xalq hekayətini bilmədən, onlardan danışmağa dəyməz. Bir gündə, bəlkə də, istənilən qədər atalar sözü toplamaq olar. Amma alt qatı ilə birlikdə beş-on zərbi-məsəli toplamaq çox çətindir.

H.Qasımzadənin tərtibçisi olduğu "Atalar sözü" kitabında zərbi-məsəl haqqında yazılır: "Zərbi-məsəl qrammatika və məntiq cəhətdən tamamlanmamışdır və ümumi öyüd mənasından məhrumdur. Dilə rəvnəq verir və asanlıqla atalar sözüne çevrilir" (1,6). Z.Əlizadə yazır ki, zərbi-məsəllərdə hədəfi güdmək, işarə, eyham, alleqorik səciyyə, məcazlar daha çox işlənir və ümumiləşdirmə birinci plana keçə bilmir, ona görə ki zərbi-məsəl konkret şəraitlə əlaqədar olur. Digər tərəfdən, zərbi-məsəl təcrübədə, ünsiyyət prosesində əşya və ya hadisənin adını çəkir, varlığın əşya və hadisələrini tipikləşdirir (4, 43-44).

S.P.Pirsultanlının yazdığı kimi, "Zərbi-məsəl" in mənası budur ki, söz elə güclü, qüvvətli, zərblə deyilir ki, söz mərkəzə tez çatır, hədəfə zərblə, güclü şəkildə dəyir ("zərb" sözü buradan götürülüb). Söz insanın qanına, iliyinə işləyir. Hər bir zərbi-məsəl hikmətli ifadələrlə yadda qalan bir hadisəni üzə çıxarır. Zərbi-məsəlin tam məzmununu eşidəndə insan ondan xüsusi zövq alır, heyrətə gəlir, yaxşı mənada az qalır dəli ola, onu həmin andaca zehninə yazır, ürəyi ağrıyorsa, elə o anda da keçib gedir. Sanki özünü dəyəri olmayan bir xəzinə tapmış kimi xoşbəxt hiss edir. Deməli, "zərbi-məsəl" insana güclü təsir etdiyinə görə belə adlanır. "Xalq məsəli", "el məsəli" xalqdan, eldən gəldiyinə görə belə adlanır. Qiymətli olduğuna görə "qızıl söz" deyilir. Həmişə təzə qaldığına, güllü-çiçəkli olduğuna, al-əlvən olduğuna görə "dilın gülüzarı" adlanır. Hər biri ayrı-ayrılıqda dərin fəlsəfi məzmununa malik olan zərb-məsəllərə fikir verək: "Dişsiz ağız-daşsız dəyirman", "adamın yerə baxanı - suyun lal axanı", "at Balaxanı", "mıxı mismara döndərən

var”, “gücün düşən daşdan yapış”, “sən çaldın”, “qələt yağ küpəsindədir”, “dava yorğan davasıdır” və s.

Bütün əsərlərini Allahın adı ilə başlayan və hamısında da Məhəmməd peyğəmbərin merac səfərini qələmə alan Nizaminin vaxtı ilə işlətdiyi zərbi məsəllərin demək olar ki, əksəriyyəti heç bir dəyişikliyə uğramadan indi də olduğu kimi işlənir. Məsələn,

Diş nədir, ağırları çıxardı hər candan o,
Çəkdi tamah dişini hər iki cahandan o (2, 34).

Ədəbiyyatda və natiqlikdə bədii vasitə kimi istifadə edilən zərbi-məsəllər mənzum və mənsur olmaqla iki qrupa ayrılır:

- 1) Hekayətli zərbi-məsəllər;
- 2) Məcəzi məna daşıyan zərbi-məsəllər.

Hekayətli zərbi-məsəllərdən birinə diqqət edək: “Şap elə bilir şupdadı...”

Deyir uzaq əyyamlarda bir kişinin iki arvadı varmış. Bunların biri Şap kəndində, o biri də Şup kəndində yaşayırmışlar. Kişi də könlünə düşəndən-düşənə gedib bunların hərəsinin yanında bir müddət qalırmiş. Günlərin bir günü də Şap kəndindəki arvadı yadına düşür, durub düzəlir yolun ağına. Gethaget, gəlib yetişir dəlisov bir çayın sahilinə. Öz-özünə deyir ki, lap derya olsa, üzüb keçməliyəm. Bəli, çırmayıb keçmək istəyəndə iti axan sular kişini bayaq ha alır ağzına, qatır qabağına. Bir xeyli müsibətdən sonra bir təhər canını xilas eləyir selin ağzından. Çıxıb suyu süzülə-süzülə dayanır günün altında ki qurusun, sonra davam eləsin yoluna. Bu minvalla baxır axşam olur, paltarı qurumur ki, qurumur. Bax elə burdaca həməni o sözlər gəlib düşür kişinin ağına, sonra da keçir dilinə: “Şap elə bilir, Şupdayam, Şup elə bilir, Şapdayam, nə Şapdayam, nə Şupda, çayda tarap-tupdayam”. (6, 52-53). Amma bizə elə gəlir ki, “Şap elə bilir, Şupdayam, Şup elə bilir, Şapdayam, nə Şapdayam, nə Şupda, çayda tarap-tupdayam” kimi yox, “Şap elə bilir, Şupdayam, Şup elə bilir, Şapdayam, nə Şapdayam, nə Şupda, çayda şarap-şupdayam” kimi olmalıdır. Çünki suda hərəkət edəndə su şappıdayar, tappılıdamır.

Başqa bir məsələ diqqət edək: “Ana işinə qarışmazlar”. Deyir, bir gün yaz ağzı ağacların çiçək açan vədələri qar yağır. Qarın yağmağı kəmfürsət cavanları hirsəndirir və onları narahat edir. Odur ki, üz tuturlar ağsaqqalın yanına və təbiətdən şikayət edirlər. Qayıdırlar ki, ay baba, indi öz aramızdır, alçanın, şaftalının, əriyin çiçəyi üstə qar düşə, ondan meyvəmi olar? Dünyagörmüş ağsaqqal da bir cavanlara baxır, bir də təbiətə. Qayıdır ki, a bala, nə dediyindir, təbiətin işinə qarışmaqmi olar? Bəs niyə deyirlər: Ana təbiət! O nəyi necə elədiyini yaxşı bilir. Bu yandan bir alırsa, o biri yandan on verməlidir. İntəhası, gərək onun yönünə, yöndəminə bələd olasan, öz işini vaxtında, vədəsində qayımca tutasan, nə sayaq hökmün verdi, o sayaq da ehtiyatını görəsən. Bir də ki gərək təbiətə zor göstərməyəsən. Axıb gedən çaylarına dəyməyəsən, yağmağa hazırlaşan dolusunu qaytarmayasan, buludunu dağıtmayasan. Burası da var ki, ağac gətirdiyi çiçəyin sanı qədər meyvə gətirsə, onda ağaclıq qalmaz, əyilib ikiqat olar, sınıb tələf olar. Bir də ki, ay oğul, o qarın adı qardı, əlinə götürüb yoxlasan, görərsən, bir elə qarlığı

qalmayıb tay, çünki çöldə şaxta yoxdur. Çiçəyin də qorxusu şaxtadandır. Görmürsənmi, qar yağmağına yağır, amma heç kim üşümür. Çiçək də eləcə. O ki sən deyirsən, qar deyil, azcana bərkimiş yağışdır - yaz yağışı. Təbiət belə təbiətdi, onun üçün da adının qarşısına bir “ana” kəlməsi artırılıblar. Ana səxavətli olar. Odur ki, deyirlər, “Ana işinə qarışmazlar”. Göründüyü kimi, burada söhbət bizim öz anamızdan yox, ana təbiətdən gedir.

Zərbi-məsəlləri də atalar sözləri kimi daşlaşmış zərbi-məsəllər və fərdi-üslubi kontekstualılıqla müşayiət olunan (dəyişilmiş, yəni formasını itirən, məzmununu isə qoruyan) zərbi-məsəllər kimi qruplara bölmək olar. Nizaminin əsərlərindən gətirdiyimiz məsəllərin demək olar ki, hamısı daşlaşmış zərbi-məsəllərə aiddir.

Fərdi-üslubi kontekstualılıqla müşayiət olunan zərbi məsəllərə nümunə olaraq “Gül axıtmağın olmasaydı” zərbi-məsəlini göstərmək olar. Belə ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda məzmun saxlanılsa da, daşlaşmış, forma itmiş və nəticədə bu məsəlin müxtəlif variantları yaranmışdır. Fikirlərimizi konkret faktlar əsasında şərh etməyə çalışaq. İ.Mehdizadənin “Maralı qoca dağlar” kitabında isə bu zərbi-məsəl “Arada bir gül axıtdın” adı ilə bir qədər geniş həcmdə və ətraflı şəkildə öz əksini tapıb. Bu məsəli biz də geniş şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırmağı lazım bildik:

Deyin, şeytanla binayi-qədimdən dostluq eləyən bir bəni-adam günlərin bir günü yaman şək-k-şübhəyə düşür, başlayır ehtiyatlanmağa. Çünki oğluna toy eləmək məqamı yaxınlaşmış. İndi qorxur ki, toyun lap o şirin yerindəcə dostu şeytan araya şuluq sala, çəkdiyi xərc-xuracat heç-puç ola. Odur ki, durub gəlir şeytanın yanına, dil-ağız eləyir, şərt kəsir ki, sən kəsdiyimiz o halal duz-çörək, məbadə oğlumun toyunda araya fitnə-fəsad salasan, qoy toyumuz səliqə-sahmanla ötüşsün, sonradan mən də qoşularam sənə, kimin toyunda nə qədər istəsən, şuluq salarıq. Şeytan deyir, bay, bu nə sözdür, neçə illərdir ki, sənə dostluq eləyirik, nə qədər evlər yıxmışıq, köüllər qırmışıq, dostu dosta, əri arvada düşmənləmişik, bəs elə şeymi olar?! Nə isə şərti kəsib ayrılırlar. Vaxt-vədə tamam olur, mağar qurulur, toy başlayır. Çalan kim, oynayan, oxuyan, yeyib-içən kim. Şeytan da bir küncdə dayanıb mağmın-mağmın bu mənzərəni seyr eləyirmiş. Amma hikkəsindən dişi bağırsağını kəsir, bir iş görməkdən ötrü sino gedirmiş. Görür yox, balam, əgər işlər belə getsə, bu məclis şad-xürrəm başa çatacaq. Onda gərək baş götürüb bu məmləkətdən gedə, adını dəyişə. Odur ki, üsulluca sürüşüb mağardan çıxır. Bir qədər aralıdan axıb keçən su arxının qırağından gülü dərib buraxır suya. Mağardan çıxıb deyə-gülə arxın kənarında gəzişən cavanlardan birinin gözü suda axan həmin gülə sataşır. İstəyir əyilib gülü götürsün, bir başqası onu itələyib gülü özü götürür. O deyir, gül mənimdir, bu deyir, gülü əvvəl mən görmüşəm. Ara qızıdır, məzhəb itir, dava-dalaş toy mağarına yayılır. Neçə cavanın ömrü qırılır, neçəsinin başı-gözü yarıdır. Toy sovrulur, adamlar yarımçıq dağılışıb gedirlər. Aradan bir gün ötür, şeytan gəlir dostunun yanına, qayıdır ki, hə, dost, necədir, oğlunun toyunda özümü aparmağım xoşuna gəldimi? Kişi kədərli-kədərli cavab verir: -Hə, a dost, xoşuma gəlməyinə gəldi, hər şey yaxşı gedirdi, amma arada bir gül axıtdın (6, 31-32).

Göründüyü kimi, hər bir zərbi-məsəlin özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Müxtəlif mənə daşıyan, xüsusi çalara malik, variantları çox olan məsəllərdən biri də budur: “Bu işdə filankəsin barmağı var”.

Keçmişdə Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti savadsız olduğu dövrdə bir sənəd imzalamaq lazım gəldikdə barmağını mürəkkəbə batırıb kağızın üzərinə basaraq imza əvəzinə barmaq izini qoyur, bununla da sənədin məzmunu ilə razı olduğunu bildirirdilər. Razı olmadıqları hansısa məsələdən söhbət düşəndə isə bu cür savadsız şəxslər “mən bu işə barmaq qoya (basa) bilmərəm” deyərək rədd cavabını verirdilər. Sonradan həmin ifadə məcazi mənada daha geniş yayılaraq, ümumiyyətlə, hər hansı işə razı olub-olmamağı, bu işdə iştirak edib-etməməyi göstərmək üçün işlənməyə başlayır. Hazırda “bu işdə filankəsin barmağı var” deməklə haqqında söhbət gedən adamın işdə çox zaman gizləncə iştirak etdiyini, yaxud bu işə razılıq verdiyini bildirirlər.

“Yaxşıdır, dəvənin qanadı yoxdur” məsəlinin də alt qatı maraqlıdır:

Deyir, bir gün göyərçinlər qanad çalıb mavi səmada uçduqları vaxt çöldə otlayan bir dəvə onları seyr edir, quşların asanca havada cövlan etməsinə tamaşa edə-edə dərin ah çəkib deyir: – Eh, kaş mənim də bu göyərçinlər kimi qanadım olaydı! Alçaqdan uçan quşlardan biri dəvənin yanıqlı-yanıqlı dediyi bu sözləri eşidib onun arzusunun səbəbini soruşur. Dəvə cavab verir: – Heç bilirsənmi, qanadım olsaydı, neylərdim? Mən uçanda dağ-daş gur-gur guruldayardı. Təpəyimlə aləmi viran edərdim. Damların üstünə qonub ayağımla evləri uçurar, qanadlarımla ağacları, bağçaları, bağları viranə qoyardım... Göyərçin dəvənin sözünü ağzında yarımçıq qoyub deyir: – Bəsdir, mətləbini başa düşdüm. Elə yaxşı olub ki, bu arzun ürəyində qalıb. Sənin qanadın olsaydı, uçurmamış dam-daş qoymazdın.

Kiçik vəzifə və rütbəli adam böyüklük iddiasına düşdükdə, həm də rütbəyə çatanda başqalarına göz verib işiq verməyəcəyi bəlli olduqda bu məsələdən istifadə olunur. Deyirlər ki, “Yaxşı ki, Allah dəvəyə qanad verməyib, yoxsa uçub alçaq damları uçurdardı”.

Aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, atalar sözü və məsəllərə müasir zamanın gözü ilə baxmaq və bu istiqamətdə tədqiqat işləri aparmaq lazımdır. Bizə elə gəlir ki, atalar sözü və məsəllər bütöv şəkildə toplanılmamışdır. Təkcə söz haqqında yığıb topladığımız təxminən min dörd yüzdən çox atalar sözü, məsəllər və aforizmlər bunu deməyə əsas verir. Bir də bəzən deyirlər ki, atalar da səhv edir. Əslində, çap olunmuş atalar sözü və məsəllərin içində ilk baxışdan guya bir-birinə zidd fikirlər söylənmiş xeyli sayda nümunələrə rast gəlmək olur. Amma bizə elə gəlir ki, burda heç bir nöqsan yoxdur və ola bilməz. Ola bilsin ki, biz bunu necə var elə qavraya bilmirik. Əslində, bu cür atalar sözü və məsəllər müəyyən dövrə və şəraitə uyğun olaraq yaradılmışdır və bizim ulularımız heç bir zaman səhv etməyiblər.

İndi isə ilk baxışdan semantikasına görə bir-birinə zidd görünən bəzi nümunələrə diqqət verək:

Dama-dama göl olar - Quyuya su tökməklə quyü dolmaz; Bu günün işini sabaha qoyma - Tələsən təndirə düşər; Danışmaq gümüşdüsə, susmaq qızıldır - Susmaq razılıq əlamətidir; Düzlük ən böyük biclikdir. Əyri otur düz danış - Düz düzdə qalar; Öyrənmənin yaşı yoxdur - Qırxında öyrənən, gorunda çalar; Anasına bax qızını al, kənarına bax bezini al - Beş barmağın beşi də bir deyil; Artıq tamah baş yarar - Çox pul cib deşməz; Aza qane olmayan toxa çatmaz - Aza qane olan toxa çatmaz; Pis günün ömrü az olar - Dərd gələndə batmanla gələr; Pul vermə, can ver - Cana gəlincə, mala gəlsin; Palaza bürün, el ilə sürün - El üçün ağlayan göz kor olar; Taylı tayın tapar - Armudun yaxşısını ayılar yeyər; Qız yükü, duz yükü - Qız qalar, qızıla dönər; Ağıllı fikirləşincə dəli vurdu çayı keçdi - Yüz ölç, bir biç; Ad adamı bəzəməz, adam adı bəzəyər - Adı gözəl olanın özü də gözəl olar və s.

Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, bu cür atalar sözü və məsəllər ilk baxışdan ziddiyətli görünür. Burada iki məqamı qeyd etmək istərdik: 1) bu kimi atalar sözləri müxtəlif vaxtlarda və tarixi dövrlərdə yaranmışdır ya da 2) müəyyən atalar sözləri və zərbi-məsəllər təhrif olunaraq, düzgün izah edilməyərək oxuculara, dinləyicilərə çatdırılır. İkinci fikrə nəzər yetirək. Məsələn, götürək elə bu məsəli: **“QIZINI DÖYMƏYƏN DIZINƏ DÖYƏR”**. Sual olunur? Niyə qızı döyməliyik ki? Düzdür, bu məsəl məcazi mənədadır, daha çox tənbeh mənasına uyğun gəlir. Amma orası da var ki, təkə qızı yox, bütün övladları döyməklə yox, öyməklə tərbiyə etmək lazımdır. Bu həmişə belə olub. Elə indi də belədir. Adətən, övlad bir iş görəndə valideyn qayıdar ki, afərin, övladım, bu işi yaxşı görmüsən, amma bu cür görsəydin, daha yaxşı olardı. Beləliklə, övlad bu işdən nəticə çıxardar və növbəti dəfə daha yaxşı iş görməyə çalışır. Bir də ki, öyünməyə, tərif olunmağa layiq olmayan övlad olanda valideyn dizinə döyər, bunu özünə dərd edər. Odur ki, bizə elə gəlir ki, **“QIZINI DÖYMƏYƏN DIZINƏ DÖYƏR”** məsəlindəki **“döyməyən”** sözü **“öyməyən”** sözü ilə əvəz olunmalı və nəticədə bu atalar sözü belə oxunmalıdır: **“QIZINI ÖYMƏYƏN DIZINƏ DÖYƏR”**. Yeri gəlmişkən, Quranda "Şura" surəsinin 49-50-ci ayəsində buyurulub: **“Göylərin və yerin hökmü Allahın əlindədir. O, istədiyini yaradır, istədiyinə ancaq qız, istədiyinə də ancaq oğlan verir. Yaxud hər ikisindən – həm oğlan, həm də qız verir, istədiyini də sonsuz (övladsız) edir. O (hər şeyi) biləndir, (hər şeyə) qadirdir!”** Ancaq qadına, qız uşaqlarına xüsusi diqqətlə yanaşmaq, rəftar etmək buyurulub. O ki qaldı qızların döyülməsinə, İslam, ümumiyyətlə, insanın döyülməsini qəbul etmir, nəinki qızın. Uşaqları döyməklə yox, sözlə tərbiyə etmək lazımdır”.

Yuxarıda şərh verməyə çalışdığımız məsələ ilə bağlı **“Siyasətnamə”** də oxuyuruq: **“Bir adamı irəli çəkib böyütmək üçün çox vaxt və zəhmət tələb olunur. Onlardan bir xəta baş verdikdə açıq töhmət edilsə, rüsvay olarlar, sonra nə qədər əzizləyib tərifləsən də, əvvəlki yerini tuta bilməzlər. Ona görə daha yaxşısı budur: belə bir adam səhv etdikdə (hətta doğma övladın - X.M.) dərhal çağırtdırıb (onu döymək, söymək yox - X.M) sözarası deməlidirlər ki, nə üçün belə edirsən, biz öz irəli çəkdiyimizi yerə vurmur, öz qaldırdığımızı yıxmırıq. Bu səfər səni bağışlayırıq, bundan sonra özünə fikir ver, bir daha səhv buraxma, yoxsa,**

mövqeyini itirər, hörmətdən düşərsən. Onda təqsir özündədir, bizdə yox” (5, 112). Güman edirik ki, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Başqa bir misal: **“Yol böyüyün, su kiçiyindir”**. Azərbaycan dilində tez-tez istifadə edilən bu məsəldən, əsasən, hörmət, ehtiram bildirmək, izhar etmək lazım gəlmiş vaxt istifadə olunur. Bu atalar sözü ilə bağlı prof. B.Xəlilovun (3) və M.Qıpçağın üst-üstə düşən şərhəri maraqlıdır. M.Qıpçağın “Söz aləminə səyahət” kitabında oxuyuruq: “İlk baxışdan hiss olunur ki, məsəl iki hissədən ibarətdir və məsəlin ikinci hissəsi birinci hissəsi ilə qarşılaşdırılır. Bu onunla bağlıdır ki, məsəlin birinci hissəsində (yol böyüyün) işlənən **böyük** sözü ilə, ikinci hissədə (su kiçiyin) işlənən **kiçik** sözü bir-biri ilə antonimdir. Əgər məsəldəki **yol** sözünün müstəqim mənadan başqa, həm də məcazi mənada işlənərək “ədəb-ərkan” mənasını da özündə ehtiva etdiyini qəbul etsək, bu tamamilə məntiqə uyğun görünür. Doğrudan da, yol göstərmək, ədəb-ərkanlı olmaq, böyük-kiçik yeri bilmək böyüklüyün, ululuğun əlamətidir. Bu, danılmaz bir həqiqətdir! Onda ortaya belə bir sual çıxır: su nəyə görə kiçiyin olmalıdır? Nəyə görə yemək yox, su kiçiyin olmalıdır? Bu suallara cavab vermək, bu sualları verməkdən qat-qat çətindir. Belə bir fikir deyilə bilər ki, uşaqlar dözümsüz olurlar. Ona görə də su kiçiyin olmalıdır. Bu fikir həqiqətə uyğun gəlmir. Elm çoxdan sübut etmişdir ki, uşaqlar böyüklərdən, qocalardan aclığa və susuzluğa qarşı daha dözümlüdürlər. Deməli, məsəlin ikinci hissəsi məntiqə uyğun gəlmir və birinci tərəfin də məntiqə uyğunluğunu şübhə altına alır. Məsəlin antonim sözlər əsasında - yəni xüsusi poetik fiqur özlündə qurulduğunu nəzərə alıb, məsəldəki **yol** və **su** sözlərinin də bir-birinə antonim olmasını gözləməliydik, lakin bu belə deyil. Bu iki söz antonim deyil. Buna görə də “Yol böyüyün, su kiçiyin” məsəlinin məntiqsiz olduğunu iddia etmək olar. Amma XV -XVI əsrlərə aid olan atalar sözləri və məsəllər toplusu olan “Oğuznamə”də bu məsəl belə qeyd edilib: “Söz böyüyün, suç kiçinin”. Doğrudan da, söz söyləmək, yol göstərmək, nümunə olmaq böyüyün, səhv etmək, suç işləmək kiçiyin işidir. Təbii ki, zamanla suç sözü dilimizdə arxaikləşmiş və yerini fars dilindən keçmiş **günah** sözünə vermişdir. Beləliklə, “Oğuznamə”də qeydə alınan variant (Söz böyüyün, suç kiçinin) bu məsəlin ilkin variantı deyil. Bu iki variant əsasında məsəlin ilkin variantını bərpa etmək olar. Məsəl belə olmuşdur: “Yol ulunun, suç kiçinin”. Məsəlin bu şəkildə bərpa olması düzgün sayıla bilər. Beləliklə, aydın olur ki, məsəl antonimlər əsasında qurulub, suç sözünün arxaikləşməsi nəticəsində indiki vəziyyətə düşmüşdür” (7). Əlbəttə, söylənilən fikirlər maraqlı olsa da, bizim fikrimizcə, **“Yol böyüyün, su kiçiyin”** və **“Yol böyüyün, suç kiçinin”** atalar sözləri hər biri ayrı-ayrılıqda deyilmiş atalar sözləridir və onların heç birinin bir-birinə qarışacağı yoxdur. Necə deyərlər, o ayrıdır, bu da ayrı. Bu səpkidə bir atalar sözumüz də var: **“Kiçikdən xəta, böyükdən əta”**. O ki qaldı nəyə görə yemək yox, su kiçiyin olmalıdır? Bizə elə gəlir ki, bu da türkün ədəb-ərkanı və mədəniyyəti ilə bağlıdır. Əslində, təbiətdə də belədir. Fikir verin, əvvəlcə heyvanın böyüyü, arxasınca ondan kiçiyi gedir.

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, atalar sözlərinin, frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərdən bir qismi asemantikləşmiş variantda özünü göstərir. Məsələn, hazırda “el” sözü əksər türk dilləri ilə eyni semantikanı qoruyub saxlayır və “ölkə”, “şəhər”, “vilayət”, “oymaq”, “məkan”, “diyar” və s. mənalarını hişf edib saxlamış olur. Lakin araşdırmalar “el” sözünün daşlaşmış, asemantikləşmiş variantda bəzi ifadələrin tərkibində qaldığını göstərir. “Yurd”, “Vətən”, “şəhər” anlamında işlənməklə yanaşı Türkiyə türkcəsində “el/dil” sözünün “yad”, “başqa”, “yad kimsə” anlamı da mövcuddur. Anadolu ləhcəsində, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz “yad”, “yabançı” “doğma olmayan”, “taniş olmayan” mənalarını da ifadə edir. Məsələn, “el qızı” – başqasının qız övladı, “el oğlu” da yad oğlu, bizdən olmayan mənalarında işlənilir. Xüsusi qeyd edilməyə layiqdir ki, Azərbaycan dilində “el” lekseminn “yad” mənasında işlənməsini biz aşağıdakı atalar sözündə bütün incəlikləri ilə qavrayırıq: **“El üçün ağlayan göz kor olar”**. Açıq-aşkar sezilir ki, buradakı “el” sözü “yad”, “başqası” anlamını verir. Yəni bu atalar sözünün doğru variantı belədir: **“Yad üçün ağlayan göz kor olar”**. Deməli, folklor dili dilimizin ən dərin semantik qatlarını, onun tarixi köklərini aşkarlamaq işində olduqca möhtərəm və möhtəşəm faktordur.

Həyatda, bəlkə də, ən çox istifadə olunan və izaha ehtiyacı olan məsələlərdən biri də **“Dost başa baxar, düşmən ayağa”** məsəlidir. Əslində birinin ayaqqabısı və ya şalvarının balağı haqqında söz deyəndə “Dost başa baxar, düşmən ayağa” məsəlini işlətmək, doğru deyil. Çox güman ki, “Dost başa baxar, düşmən ayağa” məsəli bu mənani sonralar qazanıb. Lakin məsəldə ifadə olunan mənə çox sadə və aydındır. Belə ki, ta qədim zamanlarda xalq arasında gözü “ürəyin güzgüsü” adlandırılıblar. İnsanların yalan və ya doğru danışmasını onların gözlərinə baxaraq müəyyən ediblər. Elə indinin özündə də insanın ürəyindəkini gözündən oxumaq olur. Düzdür, əsl həqiqəti gizlədən elə bic adamlar var və adamın üzünə elə gülümsəyirlər ki, deyirsən, bu daha dostum yox, ən yaxın adamımdır, gör mənə necə can yandırır. Amma söhbət açdığımız məsəldə “baş” və “ayaq” sözləri məcazi mənada işlənilir. Burada “baş” - yuxarı, “ayaq” isə - aşağı mənəsindədir. Məsəldə deyilir ki, ürəyində düşmənçilik olmayan şəxs düz insanın gözlərinin içinə baxmaqdan çəkinməz, yəni başa baxar. Ancaq ürəyində kin bəsləyən adam insanın üzünə belə baxmaqdan qorxar ki, ürəyindəki aşkar bilinər, ona görə də o ayağa baxır. Bundan da nəticə çıxır ki, dost başa, adamın gözlərinin içinə baxır, düşmən isə adamın gözlərinə baxmaqdan qorxub, ayağa baxır (7).

Sonda başqa məsələ diqqət edək: **“Kişilər ağıllı qadınları sevmir”**. Axı nəyə görə kişilər ağıllı qadınları sevməməlidir? Belə çıxır ki, kişilər axmaq qadınları sevməlidir? Niyə? Axı hər kəs istər ki, yanında ağıllı adam olsun! Bizə elə gəlir ki, burda nə isə çatışmır. Əgər bu cümlənin əvvəlinə “ağılsız” və ya “axmaq” sözü əlavə etsək, onda işlər düzələr. Həqiqətən də, ağıllı qadını sevməyən, axmaq qadınları, başiboşları üstün tutanlar özləri ən böyük axmaqdır. Əslində, ağıllı qadın da axmaq kişini özünə həyat yoldaşı və ya sevgili və hətta dost görmək istəməz. Ağıllı olan xanım yanında güvənə biləcəyi, arxalana biləcəyi, boşboğazlıqdan uzaq

əsl kişi görmək istəyir. Ağıllı kişilər ailə quranda fikirləşməlidirlər ki, sabah xanımım ana olacaq, əgər xanımım başı boşdursa, uşaqlarım da cahil, bədbəxt və başıboş olacaqlar. Bir atalar sözündə deyildiyi kimi: “Kölə ana kölə övlad böyüdə”... Ağılsız kişi, bacarıqsız olduğuna görə ağıllı qadının istəklərindən, tələblərindən qorxar. Lakin belə kişilər bir şeyi dərk edir ki, axmaq qadını ələ almaq, onu süründürmək, qul etmək asandır. Ona görə ağılsız kişilər ağıllı qadınları sevmirlər, daha doğrusu, sevə bilmirlər. Nəticə ondan ibarətdir ki, hər kəs özü kimilərini cəlb edib və özü kimilər tərəfindən cəlb edirlər. Ağıllı, özünəgüvənən kişilər ağıllı qadınları sevir. Çünki ən azından ağılsızları özlərinə layiq bilmirlər. Odur ki, sözügedən məsəl belə olmalıdır: **“Ağılsız kişilər ağıllı qadınları sevmir”** və ya **“Ağılsız kişilər ağıllı qadınları sevə bilməz”**. Ona görə atalar deyib ki, “Su suyu tapar, su da çuxuru”, yaxud “Taylı tayını tapar”.

Ümumiyyətlə, sözün yox, adicə bir hərfin dəyişilməsi nəticəsində bu cür formasını, hətta məzmununu dəyişən folklor nümunələrinə, kənd, şəhər və hətta adam adlarına çox rast gəlinir. Məsələn, Göyçayda vaxtilə bircə evi olan kənd olub. Adı da “Yek xanə”. Yəni - tək ev. Amma müəyyən vaxtdan sonra bu sözə “k” səmindən sonra kiminsə tərəfindən “ə” səsi əlavə olunub və nəticədə “Yekəxanə” sözü yaranıb (İndi də həmin kəndin adı elədir). “Yekəxanə” sözü ilk baxışdan mənfi çalarlı söz kimi qavranılır və, təbii ki, mənfi emosiya doğurur. Əslində **“yekə”** sözü böyük mənasında, **“yekəxanə”** sözü isə “böyük ev”, “çoxlu ev”, “iri ev” mənalarını ifadə edir. “Yekə-yekə danışmaq” da “böyük-böyük” danışmaq deməkdir. Amma nə orda yaşayanların, nə də başqalarının bu sözdən xoşları gəlmir. Buna baxmayaraq məsələni həll etmək istəyən də yoxdur.

Göründüyü kimi, indiyə qədər toplanılan və tədqiq olunan atalar sözü və məsəllərlə kifayətlənmək düzgün olmazdı. Atalar sözü və məsəllərə dibinin daşları aydın görünən dayaz sulara baxılan kimi baxılmamalı, müasir elmi yanaşmalarla toplanılmalı və tədqiq olunmalıdır. Axı onlarda ulu əcdadlarımızın, babalarımızın və nənələrimizin ruhu yaşayır. Minilliklərdən bəri nəsillərin ağıl süzgecindən keçə-keçə, cilalana-cilalana bu günümüze gəlib çatan bu nümunələrdə dilimizin ən dərin semantik qatları, onun tarixi kökləri və sınaqlardan keçmiş “dərya-dəniz” hikmətləri vardır. Bizim də borcumuz bu nümunələri göz-bəbəyi kimi qorumaq, onlara yeni nümunələr əlavə etmək və gələcək nəsillərə ötürmək, ərməğan etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımzadə H. , Ə.Hüseynzadə. Bakı, 1985.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Yazıçı, 1981.
3. Xəlilov B. Türkün hikmət xəzinəsi: Xoca Əhməd Yəsəvi. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb- məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1980.
5. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Elm, 1987.

6. Mehdizadə İ. Maralı qoca dağlar. Bakı, 2003.
7. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı, “Min bir mahnı” nəşriyyatı, 2002.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 10.10.2023

Son variant: 15.10.2023